

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: «**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**»

Виконав: студент 2 курсу
групи СоО1-М21
спеціальності
016 Спеціальна освіта
за освітньо-професійною
програмою Спеціальна освіта
(Олігофренопедагогіка)
Синюта Андрій Олександрович

Керівник:
Дмітрієва О.І., кандидат
педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Рецензент:
Співак В.І., кандидат
психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	7
1.1 Агресивність як соціально-психологічне явище.....	7
1.2 Особливості агресивності дітей підліткового віку.....	12
1.3 Особливості агресивності підлітків з порушеннями інтелекту.....	18
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	36
2.1. Методика дослідження агресивності підлітків з порушеннями інтелекту.....	36
2.2. Результати експериментального дослідження агресивної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.....	44
2.3. Програма корекції агресивної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	59
Висновки до розділу 2.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85

ВСТУП

У рамках Нової української школи важливим завданням спеціальної та інклюзивної освіти є соціалізація дитини з порушеннями інтелекту, її успішний розвиток. Вагоме значення для того, щоб дитина усвідомила своє місце у суспільстві та змогла побудувати ефективну міжособистісні стосунки, відіграє формування соціально прийнятної поведінки і попередження поведінкових порушень, у тому числі, підвищеної агресивності.

Зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства. Підлітковий вік через свої складності і суперечності є сенситивним для виникнення ситуацій, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні умови прояву агресивних тенденцій. В останні роки значне занепокоєння викликає збільшення підліткової злочинності та девіантної поведінки, їх жорстокості і агресивності. Це пов'язано із рядом несприятливих факторів: криза сімейного виховання, погіршення соціальних умов проживання дітей, неувага освітніх установ до психоемоційного стану підлітків.

Агресивна поведінка підлітків, що трактується вченими як відхилення від соціальних норм, набула останнім часом масового характеру, що поставило це явище в центр уваги соціальних працівників, психологів, педагогів, соціологів, правоохоронних органів тощо. Агресивна поведінка – складний феномен, що представляє не лише реактивну реакцію на оточення, а і є соціально обумовленим фактором. Така поведінка визначається впливом неблагополучної сім'ї, негативним впливом однолітків та засобів масової інформації. На виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці впливають також такі фактори, як: відсутність згуртованої родини, негативні взаємостосунки між членами родини, відсутність близькості між батьками та дітьми, негативний стиль сімейного виховання тощо.

Агресивність є головною причиною труднощів у взаємовідносинах,

часто призводить до соціальної дезадаптації особистості, провокує конфліктність у взаєминах.

Питання дослідження агресивної поведінки підлітків вивчалось Т. П. Абдуловою, А. Бандурою, О.Б. Бовть, Т.В. Журавель, Т. Л. Лях, Н. Ю. Максимовою, Л. П. Мельник, О.О. Мізерною, О. М. Нікітіною, А.О. Реаном, О.В. Романенко, К.В. Сергєєвою, С.В. Толстуховою, О.М. Чайковською і багатьма іншими науковцями. Однак, не дивлячись на те, що було виявлено багато факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки, цей феномен досі не було повністю детально розкрито.

Інтелектуальні порушення суттєво впливають на стан емоційно-вольової сфери та призводить до порушень соціальної поведінки [45, с. 73]. Агресія підлітків з порушеннями інтелекту негативно впливає на стосунки з іншими, (Г.Г. Запрягаєв, І.О. Коробейников, К.С. Лебединська, А.С. Лічко, В.М. Синьов та ін.). Агресивні прояви, будучи атрибутом поведінки підлітків з порушеннями інтелекту, перешкоджають соціалізації учнів, тому важливо більш детально вивчити особливості агресивності підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Питання агресивності підлітків з інтелектуальними порушеннями висвітлені такими науковцями: А.Є. Бистров [5], Г.Г. Запрягаєв[26], І.Л. Крижановська [33], В.Е. Левицький [34], М.П. Матвєєва [39], В.М. Махова [40], В.Є. Мельниченко [46], Л.М. Руденко [66], В.М. Синьов [70], Л.В. Токарська [75], Т.Г. Харченко [81], В.І. Шебанова [83] та ін. Проте, особливості прояву та подолання агресивної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями у спеціальній психології вивчено недостатньо. Це обумовило вибір нами теми дослідження - **«Особливості прояву агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично вивчити агресивність у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Мета роботи зумовлює необхідність послідовного вирішення таких завдань:

1. Проаналізувати агресивність підлітків як соціально-психологічне явище, описати її причини.
2. Охарактеризувати особливості агресивності підлітків з інтелектуальними порушеннями.
3. Провести експериментальне дослідження особливостей прояву агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями.
4. Розробити корекційну програму подолання агресивної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження – агресивність підлітків як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – особливості агресивності підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань дослідження використано такі методи: аналіз і синтез (для обґрунтування теоретичних положень і вироблення рекомендацій), методи збору даних (тестування), методи кількісної та якісної обробки для опрацювання отриманих емпіричних результатів, порівняння експериментальних даних. В експериментальному дослідженні використано такі методи: проективна методика «Кактус», анкета М. Штрауса і С. Штайнметц «Шкала тактики поведінки в конфліктах»), анкета для педагога «Критерії агресивності дитини» (А. Г. Долгова), опитувальник Л. Г. Почебут, бесіда, спостереження.

Теоретичне значення роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні особливостей агресивної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями, що може стати основою для подальших наукових досліджень.

Практичне значення роботи: отримані результати експериментального дослідження можуть бути використані для розробки рекомендацій з профілактики агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями і їх практичній апробації корекційними педагогами та психологами у спеціальному закладі загальної середньої освіти.

Експериментальна база: Кам'янець-Подільський навчально-реабілітаційний центр Хмельницької обласної ради

Публікації. За результатами дослідження опубліковано одну статтю.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел із 85 найменувань. Загальний обсяг дипломної роботи складає 92 сторінки.

ВИСНОВКИ

Теоретико-експериментальне дослідження проблеми особливостей прояву агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями дало змогу сформулювати такі висновки:

1. Підлітковий вік є сенситивним для виникнення підвищеної імпульсивності, що створює об'єктивні умови для прояву агресивної поведінки. Агресивністю є короткочасний емоційний стан особистості, що характеризується стійкою готовністю людини до дій, щоб завдати фізичну чи психологічну шкоду. На зростання рівня агресії у підлітків впливають матеріальні, економічні, соціальні проблеми мікросередовища. Наслідками агресивної поведінки у підлітків є конфліктність з ровесниками, вчителями чи батьками; зниження ефективності освітнього процесу; соціально-психологічна дезадаптація та девіантна поведінка підлітків.

2. Агресивність підлітків з порушеннями інтелекту зумовлена віковими особливостями підліткового віку та наявністю у них органічного пошкодження головного мозку. Агресивна поведінка та форми її вираження обумовлюються станом функціонування емоційної та фізичної саморегуляції підлітка з порушеннями інтелекту; соціальними факторами.

Особливості прояву агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями залежить від ступеня порушення інтелекту. Підлітки з помірними інтелектуальними порушеннями проявляють фізичну і непрямую агресію, однотипову агресивну поведінку у розв'язанні конфліктних ситуацій. У підлітків з легким ступенем інтелектуальних порушень агресивність виражається у підвищеній реактивності поведінкових та емоційних проявів. У підлітків із помірним ступенем інтелектуальних порушень агресивність виражається у стійкій реактивності, що призводить до появи стійких нестабільних поведінкових та емоційних проявів. Агресивність у підлітків з помірними та легкими порушеннями інтелекту у більшості зумовлена типом шкільної та сімейної взаємодії.

3. Експериментальне дослідження проводилося з метою

експериментального вивчення особливостей агресивної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту. У системі «сім'я – підліток» майже в усіх підлітків виявлено несприятливу соціальну ситуації в сім'ї, порушення дитячо-батьківських взаємин. Батьки підлітків з інтелектуальними порушеннями найчастіше застосовують такі тактики поведінки у конфліктах: 66,7% респондентів ніколи не намагаються обговорювати проблему спокійно; 58,4% досліджуваних не обговорюють ситуацію спокійно; 33,3% іноді або майже завжди кричать та звинувачують один одного; 41,7% майже завжди насуплюються і відмовляються розмовляти; 33,3% респондентів майже завжди кидають чимось один в одного та вибігають з кімнати. У більшості випадків підліток наслідує агресивну поведінку батьків, тому це часто є причиною підвищеного рівня його агресивності.

У системі «підліток – підліток» майже в усіх опитаних порушені стосунки з ровесниками. Діти часто конфліктують з однокласниками. Найбільша кількість досліджуваних підлітків з інтелектуальними порушеннями мають високий рівень: вербальної агресії (50% респондентів), фізичної агресії (50% підлітків), предметної агресії (41,7% опитаних), емоційної агресії (50% досліджуваних); середній рівень самоагресії характерний для 41,7% досліджуваних. У системі «підліток – підліток» у половини досліджуваних переважає вербальна, фізична та емоційна агресія.

У системі «педагог – підліток» підлітки часто порушують дисципліну в освітньому закладі, негативно реагують на зауваження педагогів. Переважаючим для підлітків з інтелектуальними порушеннями є високий рівень агресивності, який присутній у 66,7% досліджуваних підлітків. Середній рівень агресивності властивий для 25% респондентів. Низький рівень агресивності характерний для 8,3% підлітків. У системі «педагог – підліток» переважає вербальна агресія, роздратування, негативізм.

Високий рівень агресивності виявлено у 58,3% підлітків з порушеннями інтелекту, які намагаються застосовувати різні види агресії високої інтенсивності. Середній рівень агресивності виявлено у 25,0%

опитаних, яким характерні деякі агресивні поведінкові прояви. 16,7% досліджуваних мають низький рівень агресивності та надають перевагу доброзичливим стосункам, уникають агресивності у поведінці.

4. Для ефективної корекційної роботи нами розроблено програму «Подолання агресивної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту» з метою зниження рівня агресивності у підлітків з порушеннями інтелекту. Напрямами корекційної роботи з агресивною поведінкою підлітків є: навчання підлітка відреагуванню своєї агресії соціально прийнятним способом, що є безпечним для оточуючих та для себе; навчання підлітка саморегуляції агресивної поведінки; зниження рівня особистісної тривожності підлітка; навчання підлітка конструктивним поведінковим реакціям у проблемній ситуації; розвиток емпатії; розвиток адекватної самооцінки; консультаційна робота з педагогами та батьками.

У роботі з педагогами можна застосовувати бесіди, консультації, лекції, тренінги психологічної компетентності педагогів; розвивальні семінари, практичні заняття та соціально-психологічні тренінги для розвитку навичок партнерської взаємодії. У роботі з батьками проводяться тренінгові заняття, спрямовані на просвітницьку роботу та подолання особистісних проблем; ігри для засвоєння батьками соціально прийнятних тактик сімейної взаємодії та подолання агресії; індивідуальні консультації.

Методами корекційної роботи з підлітками з інтелектуальними порушеннями для подолання у них агресивності є: музична терапія; психогімнастика; пісочна терапія; ізотерапія; ігрова терапія; бесіди; рольові ігри; казкотерапія; працетерапія; доручення; методи схвалення та заохочення; тренінги.

Перспективами подальших досліджень означеної проблеми є апробація запропонованої програми подолання агресивної поведінки підлітків з порушеннями інтелекту та повторна діагностика її ефективності, залучення до здійснення програми фахівців команди психолого-педагогічного та медичного супроводу підлітка та його батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулова Т. П. Агрессивный подросток : [кн. для родителей]. Москва : Академия, 2008. 128 с.
2. Афанасьєва В. В. Педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. №2. С. 55–63.
3. Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитательных и семейных отношений. Москва : Апрель, 2000. 509 с.
4. Бгажнокова И.М. Психология умственно отсталого школьника. Москва : Просвещение, 1987. 96 с.
5. Бистров А. Є., Синьов В. М. Схильність підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки, та її зв'язок з особистісними особливостями підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 36. С. 132–139.
6. Бовть О.Б. Соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків. Київ : Рідна школа, 1999. № 2. С. 17–20.
7. Босак О.С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП*. 2016, вип. 49 (2). С. 189–197.
8. Босак О.С. Підліткова агресія як соціальна проблема. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. № 3 (300). С. 263–270.
9. Вержиховська О.М. Корекція порушень структури особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2020. Вип. 16. С. 56–65.
10. Вержиховська О.М. Теорія і спеціальна методика виховання дітей особливостями інтелектуального розвитку : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський ТОВ “Друк-Сервіс”, 2013. 372 с.

11. Вержиховська О.М. Теорія і методика виховання дітей в спеціальній школі: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнко, 2016. 292 с.
12. Выготский Л.С. Педология подростка. Психология подростка. Хрестоматия / Сост. Фролов Ю.И. Москва : Российское педагогическое агентство, 1997. С. 232–285.
13. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства. Москва : Экспериментальный дефектологический институт. URL : <https://studfile.net/preview/5186339/page:7/>
14. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2012. 400 с.
15. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
16. Гайдамашко І. А. Подолання агресії як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Педагогічний дискурс*. 2008. Вип. 3. С. 53–55.
17. Глуханюк Т. Вибір стратегії поведінки в конфлікті з підлітками з порушенням інтелектуального розвитку. URL : <https://www.ipro.if.ua/predmety/ocppsr/index.php?r=site/stattya&id=79>
18. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика. Минск : Харвест, 2001. 976 с.
19. Дефектологічний словник : навчальний посібник / за ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. Київ : «МП Леся», 2011. 528 с.
20. Дзюба Т. Агресивність: виявити і подолати (оцінювання індивідуальної агресивності за методом А. Асінгера). *Завуч*. 2007. №13. С. 19–21.
21. Докторович М., Рурик А., Хозраткулова І. Соціально-психологічна робота з проблемними підлітками. Київ : Редакції загальнопед. газет, 2013. 128 с.

22. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция. Москва : Генезис, 2009. С. 146–147.
23. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. Ю. Дроздов ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2003. 20 с.
24. Журавель Т. В. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною* : матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару (м. Запоріжжя, 20 березня 2014 р.). Запоріжжя : НЗУ, 2014. С. 26–28.
25. Завражин С.А., Фортова Л.К. Адаптация детей с ограниченными возможностями. Москва : Академический проект, 2005. 400 с.
26. Запрягаев Г.Г. Психологическая характеристика умственно отсталых подростков с трудностями поведения. Москва : Просвещение, 1986. 162 с.
27. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Спеціальна психологія : підручник. Київ : Академія, 2020. 224 с.
28. Ковалев В. В. Социально-психиатрический аспект проблемы девиантного поведения у детей и подростков. *Нарушение поведения у детей и подростков*. Москва : Педагогика, 1981. С. 11–23.
29. Кожина Г. В. Профілактика агресивної поведінки дітей як соціально-педагогічна проблема. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2014. № 44. С. 147–152.
30. Коробейников И.А. Нарушения развития и социальная адаптация. Москва : ПЕРСЭ, 2002. 192 с.
31. Корольчук М. С. Психодіагностика : навчальний посібник. Київ : Ельга, НікаЦентр, 2007. 400 с.
32. Кузікова С. Основи психокорекції: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2021. 336 с.

33. Крыжановская И.Л. Значение средовых факторов в формировании нарушений поведения у детей с легкой умственной отсталостью. *Социальная дезадаптация нарушения поведения у детей и подростков*. Материалы конференции. Москва, 1996. С. 118–120.
34. Левицький В.Е. Окремі аспекти виникнення та профілактики вербальної агресивної поведінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти. (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. 2022. №19. С. 147–157.
35. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку. *Психолог*. 2003. № 42. С. 9–16.
36. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : руководство для врачей. Санкт-Петербург : Медицина, 1983. 255 с.
37. Лящ О. П. Концептуальна модель психологічної профілактики агресивних проявів. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. №2 (4). С. 252–258.
38. Максимова Н. Ю., Толстухова С. В. Соціально-психологічні аспекти профілактики адиктивної поведінки у підлітків та молоді. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2000. 200 с.
39. Матвеева М. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2005. 164 с.
40. Махова В.М. Изучение личностных свойств и особенностей эмоционального реагирования детей с интеллектуальной недостаточностью в период их адаптации в школе. *Дефектология*. 2000. № 6. С. 9–14.
41. Мельник Л. П., Чайковська О.М. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 18. С. 146–153.
42. Мельниченко В. Є. Проблеми психодіагностики агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку. *Освіта осіб з*

особливими потребами: шляхи розбудови. 2014. Вип. 6. С. 105–110. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2014_6_22.

43. Мельниченко В. Є. Психологічні умови упередження агресивної поведінки підлітків з порушенням інтелектуального розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12 : Психологічні науки. 2012. Вип. 37. С. 220–222. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2012_37_60.

44. Мельниченко В. Є. Специфіка психологічної корекції агресії у підлітків з порушеннями розумового розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 248–258.

45. Мельниченко В. Є. Специфіка соціально-регулятивних особливостей агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2015. Вип. 9. С. 73–79. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2015_9_13.

46. Мельниченко В. Є. Формування саморегуляції агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку. Дис. канд. психол. наук 19.00.08 – спеціальна психологія. Київ, 2016. 190 с.

47. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

48. Миронова С. П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.

49. Миронова С. П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. 204 с.

50. Миронова С.П. Основи корекційної педагогіки: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 264 с.

51. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма самовдосконалення для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. К., 2000. № 5. С. 54–61.
52. Мойсеєва О. Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч.метод. посіб. Київ : КММ, 2010. 128 с.
53. Опросник Л. Г. Почебут. Основы этнической психологии. Учеб. пособие / Ю.П. Платонов. СПб.: Речь, 2003. С. 383–385.
54. Основы специальной психологии / Под ред. Л.В. Кузнецовой. Москва : Издат. центр: «Академия», 2002. 480 с.
55. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталого школьника. Москва : Академия, 2002. 160 с.
56. Песоцька О.П. Агресивність. *Соціальна педагогіка: мала енциклопедія*. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 5–7.
57. Плєскановська А. Попередження та корекція агресивності. *Відкритий урок*. 2011. №4. С. 26–32.
58. Пулкінєн Л. Становление образа жизни с детского до юношеского возраста. *Психология личности и образ жизни*. Москва, 1987. С. 132–137.
59. Прикладна корекційна психопедагогіка: Олігофренопедагогіка. Навчальний посібник / За ред. О.В. Гаврилова, В.О. Липи. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. 592 с.
60. Проективна методика «Кактус». URL: <https://zhashkiv1.school.org.ua/news/21-48-13-26-11-2020/>
61. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. 672 с.
62. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
63. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. Москва : АСТ, 2007. 407 с.

64. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника: Учеб. пособ. для студентов педагогических институтов по специальности «Дефектология». 3-е издание, перераб. и дополн. Москва : Просвещение, 1986. 192 с.
65. Руденко А.В. Ігри і казки, які лікують. Харків : Основа, 2017. 208 с.
66. Руденко Л.М. Генезис агресивної поведінки у розумово відсталих дітей та її вплив на процеси життєдіяльності. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Вип. III. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2012. С. 362–371.*
67. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996. 96 с.
68. Сергеева К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Дис. канд. психол. наук 19.00.08 – спеціальна психологія. Київ, 2016. 368 с.
69. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Хохліна. Київ : Знання, 2008. 359 с.
70. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії: Вибрані наукові праці. Київ : МП «Леся», 2010. 779 с.
71. Специальная психология / Под ред. В.И. Лубовского, Т.В. Розановой, Л.И. Солнцевой. Москва : Академия, 2005. 464 с.
72. Спеціальна психологія. Тексти: Ч.1 / За ред. М. П. Матвеевої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Подільськ. держ. ун-ту, 1999. 158 с.
73. Спеціальна психологія. Тексти: Ч.2 За ред. М. П. Матвеевої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Подільськ. держ. ун-ту, 2001. 142 с.

74. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихології / Н. М. Стадненко, М. П. Матвеева, А. Г. Обухівська. Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 200 с.
75. Токарская Л.В. Психологические особенности агрессивности детей и подростков с умеренной и тяжелой умственной отсталостью. Дис.... на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. Екатеринбург, 2008. 251 с.
76. Трикоз С. В. Дитина з порушеннями інтелектуального розвитку. Харків : Ранок, 2020. 40 с.
77. Файдюк О. В. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах. Зб. тез наук. робіт учасників II етапу Всеукраїнської студентської олімпіади зі спеціальності «Соціальна педагогіка» (м. Запоріжжя, 21-24 квітня 2015 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2015. С. 76–78.
78. Фархутдінова Ю.Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 762–771.
79. Фелинская Н. И. Вопросы профилактики преступности несовершеннолетних в судебно-психиатрическом аспекте. Москва : Юридична література, 1990. 216 с.
80. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск, 1996. 192 с.
81. Харченко Т. Г. Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08; наук. кер. В. М. Синьов ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 20 с.
82. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція. *Психолог*. 2009. № 35. С. 17–23.
83. Шебанова В.І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку: автореф. дис.. канд. психол. наук: 19.00.04. Київ, 2002. 18 с.

84. Шипелік Т. В. Психологічні особливості становлення особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня. Дис. канд. психол. наук 19.00.08 – спеціальна психологія. Київ, 2019. 311 с.

85. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280.